

Medycyna i misje protestanckie w przedrewolucyjnym Iranie. Narracja fotograficzna

Marcin Rzepka

UNIwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0003-2020-6594

ABSTRACT

Medicine and the Protestant medical missions in pre-revolutionary Iran. A photographic narration

The article aims to show the significance of photography in studying the history of the Protestant medical missions in Iran. It focuses on the mission initiatives carried out by the Presbyterians, Anglicans and a small missionary enterprise launched by the Lutheran Orient Mission addressed to Kurds in Iran. The article attempts to cover the period from the 1880s when the first mission hospital run by a Presbyterian missionary Joseph Plumb Cochran was established in Urmia to the eve of the Islamic Republic in 1979 when the last Christian Hospital in Qorve was shut down. However, the article is not intended to present the whole history of medical missions, rather it seeks to reveal various contexts in which photography appeared and was used by missionaries, donors, supporters, or more generally by individuals and institutions. Moreover, the article tries to determine possibilities that the photography research brings to understanding the medical missions conducted by Protestants in Iran, presuming that the study of photography 1) leads to understanding the bureaucratic structure of a given mission; 2) gives an idea of how photography in the mission field became a cultural practice; 3) is the key to missionary imagination.

KEYWORDS: Iran, medicine, hospital, photography, Protestants, Presbyterians, Anglicans, Lutherans, missions

SŁOWA KLUCZOWE: Iran, medycyna, szpital, fotografia, protestanci, prezbiterianie, anglikanie, luteranie, misje

Wprowadzenie

Wykorzystanie bogatych kolekcji fotograficznych i filmowych stanowiących spuściznę misji protestanckich dowodzi stopniowych reorientacji w badaniach poświęconych historii misji oraz wzmoczonych dyskusji nad znaczeniem materiałów wizualnych nie tylko w historiografii misyjnej, lecz także w badaniu strategii obrazowania i reprezentowania innych w dyskursie misyjnym¹.

Prezentowany artykuł stawia sobie za cel ukazanie znaczenia fotografii w badaniach poświęconych historii misji medycznych w Iranie. Nie chodzi tu jedynie o wartość dokumentacyjną i informacyjną materiałów wizualnych. Warto bowiem zwrócić uwagę na konteksty, w jakich fotografia misyjna powstawała i w jakich była używana przez różne gremia misyjne. Służyła niewątpliwie jako narzędzie promowania działań medycznych, pomocowych oraz humanitarnych². Miała również wartość interpretacyjną, służyła do kategoryzowania, a czasem stygmatyzowania innych, tych, wśród których prowadzono misje. W końcu służyła ona przypominaniu oraz zapomnianiu, dążyła do usuwania tego, czego (raczej) nie należało pokazywać. Tym samym trudno uznać fotografię za medium neutralne. Zakładając, że rzeczywistość misyjna była reprezentowana przez fotografię – dotyczy to również misji medycznych – znaczenie fotografii kryje się właśnie w zwielokrotnionych sposobach obrazowania

¹ Paul Jenkins, archiwista misji bazylijskiej (Basel Mission) zajmujący się głównie fotografią afrykańską, wskazywał na zmianę postaw badawczych względem materiałów wizualnych obserwowaną od lat 90. XX w. Zob. P. Jenkins, *On using historical missionary photographs in modern discussion* [w:] *Critical readings in the history of Christian mission*, t. 1, M. Frederiks, D. Nagy (red.), Leiden 2021, s. 255–269; M. Gullestad, *Picturing pity: pitfalls and pleasures in cross-cultural communication. Image and word in a North Cameroon Mission*, New York 2007; G. Reynolds, *Movies on a mission: American Protestants and the foreign missionary film, 1906–1956*, Jefferson North Carolina 2023; J.W. Ho, *Developing mission. Photography, film-making, and American missionaries in modern China*, Ithaca 2022; M. Rzepka, *Migrujące obrazy. Fotografia w praktyce misyjnej Ludwiga O. Fossuma. (Lutheran Orient Mission)*, „Rocznik Teologiczny”, 63 (2021), nr 2, s. 557–586; *Missionary photography in Korea: encountering the West through Christianity*, D.N. Clark (red.), Seoul 2009.

² H.D. Curtis, *Holly humanitarians. American Evangelicals and global aid*, Cambridge 2018, s. 162–163.

3 M. Gullestad, *op.cit.*, s. 7.

4 M. Langford, *Suspended conversations. The afterlife of memory in photographic album*, Montreal–Kingston 2021, s. 20.

tego, co znane, czyli misjonarzy, oraz tego, co inne, choć stopniowo przekształcane i poznawane w następstwie misyjnych interakcji.

Fotografia misyjna ukazuje „napięcie między absencją a obecnością”³, związana jest z nadzieją powodzenia inicjatyw misyjnych, a jednak dokumentuje nie zawsze zrealizowane cele. Wymusza tym samym konieczność badania znaczeń nadawanych produkowanym na misjach obrazom przez misjonarzy i dokonywanych przez nich interpretacji obrazów z misji w zależności od kontekstu ekspozycji, prezentacji oraz reprodukcji. Fotografia misyjna funkcjonowała niejako na dwóch poziomach: instytucjonalnym i indywidualnym. Zasadne zatem jest uwzględnienie dwóch perspektyw – polityki misyjnej organizacji czy towarzystwa misyjnego w zakresie tworzenia informacji wizualnej i wykorzystania materiałów fotograficznych w celach administracyjnych, statystycznych, promocyjnych oraz prywatnej praktyki fotografowania, gromadzenia fotografii i ich upowszechniania przez misjonarzy. Organizacje misyjne „wytwarzały” miejsca prezentowania fotografii – od wystaw misyjnych po prasę i materiały promocyjne. Oczywiście, fotografia misyjna jako fotografia amatorska wykorzystywana następnie przez instytucje, jednakże perspektywa poza-instytucjonalna, prywatna, osobista ukazuje mechanizmy selekcji fotografii, jej upowszechniania, a w końcu tworzenia misyjnego albumu fotograficznego. Wydaje się, że właśnie album fotograficzny daje możliwość analizy rozlicznych sposobów interpretowania roli i znaczenia fotografii w praktyce misyjnej w określonych kontekstach kulturowych. Martha Langford dowodzi, że album to „słowno-fotograficzny performance” i wskazuje na towarzyszącą czynności oglądania i pokazywania zdjęć opowieść⁴. Przyjmując sugestię badaczki, trudno nie uznać albumu fotograficznego misjonarza-lekarza za narrację wizualną poświęconą misji medycznej. W ostatniej części artykułu przedstawiono dwa albumy fotograficzne Rolli Hoffmana (1887–1974), uznając, że stanowią one

wyjątkowe źródło do badania protestanckich misji medycznych w Iranie⁵.

Przez określenie misje medyczne należy rozumieć wszelkie inicjatywy związane z prowadzeniem placówek medycznych ambulatoriów i szpitali, a także praktykę medycznych itinerariów służących zarówno leczeniu, jak również popularyzacji chrześcijaństwa⁶. Choć lekarze pojawiali się na misjach protestanckich wcześniej⁷, to jednak o misjach medycznych można mówić dopiero od czasu powołania określonych gremiów zajmujących się koordynacją prac związanych z zatrudnianiem lekarzy oraz prowadzeniem tego typu działalności – w odniesieniu do obszaru misyjnego początek misji wyznaczał będzie zorganizowany przez misjonarzy szpital. Był on instytucją złożoną, funkcjonującą jako część misji, finansowaną ze środków pochodzących z krajów misjonarzy, działał lokalnie, a przy tym rozwijał sieci zależności oraz współpracy znacznie wykraczające poza obszar swojego usytuowania w jednym z miast Iranu.

Prowadzenie szpitali misyjnych w Iranie zależało oczywiście od wielkości organizacji czy też towarzystwa misyjnego, posiadanych przez nie zasobów finansowych oraz kadrowych. Dominującą rolę w historii protestantyzmu w Iranie miały zasadniczo dwie misje protestanckie – prowadzona przez prezbiterian na północy kraju oraz przez misjonarzy anglikańskich działających w centralnej i południowej części Iranu. Prowadzone przez nie szpitale działały głównie w większych miastach, dodatkowo jednak prowadzono niewielkie ambulatoria w otaczających je wsiach, a także organizowano „mobilne ambulatoria” aż do czasu reform wprowadzanych w latach 30. XX w., które wiązały lekarza z określoną placówką medyczną. Pierwszy protestancki szpital rozpoczął działalność w 1882 r. z inicjatywy prezbiteriańskiego misjonarza i lekarza Josepha P. Cochran w Urmii, ostatni prowadzony przez protestantów (szpital w Ghorwe) został zamknięty już po rewolucji islamskiej, w 1979 r., gdy wszelka aktywność misyjna, włącznie z medyczną, została przez

5 Więcej na temat działalności Hoffmana: M. Rzepka, *Dokumentacja (nie) medyczna. Iran w relacjach Rolli Hoffmana (1887–1974), lekarza i misjonarza*, „Textus et Studia”, 3 (2023), nr 35, s. 165–192.

6 S.H. Ebrahimi, *Emotion, mission, architecture. Building hospitals in Persa and British India, 1865–1914*, Edinburgh 2023, s. 46.

7 Głównym celem obecności lekarzy na misjach była opieka medyczna nad misjonarzami oraz ich rodzinami. Niemniej niektórzy z nich starli się również leczyć ludność miejscową.

⁸ Jak dotąd nie ukazała się praca przedstawiająca w sposób całościowy misje medyczne w Iranie. Tematyka ta była poruszana w pracach: L. Wytenbroek, *Generational differences: American medical missionaries in Iran, 1834–1940* [w:] *Iran and the West: cultural perceptions from the Sasanian empire to the Islamic Republic*, M. Whiskin, D. Bagot (red.), London 2018, s. 179–194; M. Rzepka, *Protestant medical missions in Iran: negotiating religion and modernity in mission hospitals*, „Religions”, 15 (2024), nr 145; W. Floor, *The beginnings of modern medicine in Iran*, Washington 2020; Sh. Mahdavi, *Shahs, doctors, diplomats and missionaries in 19th century Iran*, „British Journal of Middle Eastern Studies”, 32 (2005), nr 2, s. 169–191; S.H. Ebrahimi, *op.cit.*

⁹ G.E. Francis-Dehqani, *Religious feminism in an age of empire. CMS women missionaries in Iran, 1869–1934*, Bristol 2000; M. Rzepka, *Apostołowie nowoczesności. Protestantyzm w Iranie w okresie autorytarnej modernizacji*, Kraków 2019; M.P. Zirinsky, *Harbingers of change: Presbyterian women in Iran, 1883–1949*, „American Presbyterians”, 70 (1992), s. 173–86; *idem*, *Render therefore unto Caesar the things which are Caesar's: American Presbyterian educators and Reza Shah*, „Iranian Studies”, 26 (1993), s. 337–356.

¹⁰ H. Ebrahimnejad, *Medicine in Iran. Profession, practice, and politics, 1800–1925*, New York 2014, s. 129.

¹¹ *Ibidem*, s. 131.

państwo wstrzymana. Oczywiście każda z placówek misyjnych miała swoją specyfikę oraz dynamikę, która wynikała nie tyle z planów misyjnych, ale z polityki państwa oraz regulacji dotyczących prowadzenia misji oraz praktyki medycznej. Celem artykułu nie jest bynajmniej całościowa prezentacja protestanckich misji medycznych w Iranie⁸, lecz wskazanie na rolę fotografii w jej historii. A przy tym również próba dokonania syntezy historii wraz z określeniem tendencji rozwojowych misji medycznych w Iranie przy wykorzystaniu materiału fotograficznego.

Materiały wizualne w badaniach protestanckich misji medycznych w Iranie: wyzwania i metody

Historia misji protestanckich oraz wpływ, jaki wywarły one na społeczeństwo irańskie, czy to w postaci rozwoju edukacji, czy też projektów dotyczących zdrowia publicznego oraz higieny, były przedmiotem licznych badań⁹. Podobnie działalność medyczna protestantów jako przejaw transmisji zachodniej medycyny wzbudza zainteresowanie historyków zajmujących się rozwojem medycyny w Iranie. Hormoz Ebrahimnejad, ukazując mechanizmy modernizacji w okresie kadżarskim, wskazuje na różne cele, jakim służyła promocja nowoczesnej wiedzy medycznej. Prowadzenie w tym zakresie działań przez amerykańskie misje traktuje jako przejaw wpływu Stanów Zjednoczonych¹⁰. Jednocześnie dowodzi, że w rejonach oddalonych od Teheranu w okresach rozprzestrzeniających się epidemii (np. cholery) ośrodki prowadzone przez misjonarzy miały znaczną siłę oddziaływania na ludność lokalną¹¹.

Stosunkowo duże zainteresowanie misjami protestanckimi w Iranie nie miało, jak dotąd, przełożenia na badania fotografii misyjnej portretującej życie mieszkańców tego kraju. Wykorzystanie w pracach wspomnianych autorów materiału wizualnego – również w odniesieniu

do misji medycznych – wiązało się głównie z wartością ilustracyjną pozostawionych przez misjonarzy zdjęć. Wyjątkiem może być praca Sary Honarmand Ebrahimi poświęcona szpitalom misyjnym prowadzonym przez Kościelne Towarzystwo Misyjne (Church Missionary Society, dalej CMS) w Iranie oraz Indiach w latach 1865–1914¹². Autorka koncentruje się na architekturze, czy też raczej oddziaływaniu poprzez architekturę, i umieszcza swoją pracę w nurcie historii emocji. Dowodzi, że misjonarze związani z anglikańską organizacją misyjną CMS adaptowali lokalne wzorce architektoniczne, tworząc nowy i niepowtarzalny typ szpitala misyjnego. W tym sensie wizualność, rozumiana tu jako sposoby konstruowania obrazu tego, co widzialne, stanowi dla niej główny obszar badawczy, zaś zamieszczony w pracy materiał ilustracyjny w postaci zdjęć pochodzących z prasy oraz folderów misyjnych świadczy pośrednio o powszechności wykorzystania fotografii w protestanckim dyskursie misyjnym.

Powszechność użycia fotografii wśród protestantów, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych przełomu XIX i XX w., wskazuje, że fotografia znalazła centralne miejsce w protestanckiej kulturze wizualnej¹³. Wzrostowi zainteresowania fotografią towarzyszyła również aktywność misyjna. Popularność fotografii odpowiadała procesom „demokratyzacji” praktyki fotografowania oraz dostępności przenośnych niewielkich aparatów fotograficznych, które stanowiły obok Biblii istotny element wyposażenia misyjnego¹⁴. Niezależnie zatem od misyjnej specjalizacji – tłumaczeniowej, edukacyjnej czy, w końcu, medycznej – fotografia stanowi dzisiaj wymierne świadectwo podejmowanych działań. Istotne wydają się jednak konteksty, w jakich fotografowano oraz używano fotografii. Nie bez znaczenie jest tu również dystrybucja obrazów oraz działanie za pomocą fotografii w celu kształtowania określonych postaw oraz wzbudzania konkretnych emocji. Trudno zatem pominąć istotny aspekt w badaniach, jakim jest „społeczne życie fotografii”¹⁵, jej występowanie

¹² S.H. Ebrahimi, *op.cit.*

¹³ D. Morgan, *Protestants and pictures: religion, visual culture, and the age of American mass production*, Oxford 1999, s. 8 i n.; R. McBride Lindsay, *A communion of shadows. Religion and photography in nineteenth-century America*, Chapel Hill, NC 2017; Sh. Murray, *From album to archive: context, meaning, and two photographic albums from an India Mission*, „Archivaria”, 65 (2008), nr 1, s. 45, <https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/13167>.

¹⁴ K. Long, ‘Cameras’ never lie: the role of photography in telling the story of American evangelical missions, „Church History”, 72 (2003), nr 4, s. 825.

¹⁵ G. Rose, *Interpretacja materiałów wizualnych. Krytyczna metodologia badań nad wizualnością*, tłum. E. Klekot, Warszawa 2019, s. 264–272.

16 H. Ebrahimnejad, *op.cit.*, s. 2, 12.

17 Nie sposób pominąć pojawiania się aparatury rentgenowskiej jako jednego z ważnych czynników zapowiadających głębokie przeobrażenia w obszarze medycyny w Iranie. Warto również zwrócić uwagę na praktyki związane z postrzeganiem zdjęć rentgenowskich wśród Irańczyków, por. W. Floor, *op.cit.*, s. 224. Szerzej na temat rozwoju fotografii w Iranie: I. Afshar, *Some remarks on the early history of photography in Iran* [w:] *Qajar Iran: Political Social and Cultural Change 1800–1925*, C.E. Bosworth, C. Hillenbrand (red.), Edinburgh 1983, s. 261–290; J. Zaka, *Tarich-e akasi wa akasan-e pizgam dar Iran*, Tehran 1388 [1997].

18 A. Afshar, *An early medical photograph in the history of modern surgery in Tabriz-Iran, 1919*, „Archives of Iranian Medicine”, 17 (2014), nr 10, s. 731–732.

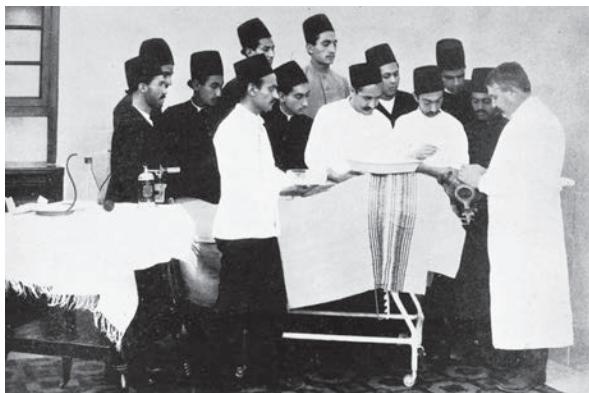
19 Presbyterian Historical Society udostępnia w postaci zdigitalizowanej część tych wczesnych fotografii związanych z działalnością Cochrana w Urmii pochodzących z kolekcji Shedd Family Papers, Doctor Cochran – Urmia Hospital. Fotografie te przedstawiają Cochrana w szpitalu oraz wśród mieszkańców okolic Urmii, w tym Kurdów.

w różnych kontekstach, od folderu i raportu misyjnego po album, list oraz – co istotne w przypadku misji medycznych – dokumentację medyczną. Wyznaczają one ramy pozwalające interpretować społeczny i kulturowy efekt fotografii.

Konteksty występowania, upowszechniania i dystrybuowania zdjęć pochodzących z misji rodzą pytania o przemiany społeczne, kulturowe oraz – co może mniej oczywiste – relacje dyplomatyczne. Rozwój fotografii w Iranie ma silny związek z irańską nowoczesnością i stopniowym asymilowaniem rozwiązań oraz technologii europejskich w tym kraju. Hormoz Ebrahimnejad zwraca uwagę na zależności między obecnością polityczną i gospodarczą Europejczyków oraz Amerykanów w Iranie a wyłanianiem się irańskiej nowoczesności w odniesieniu do medycyny¹⁶. Przejawiałyby się ona właśnie w rzeczach, sprzętach i związanych z nimi technologiach, które z kolei manifestowałyby się w obrazach fotograficznych i rentgenowskich¹⁷. Tym samym wraz z upowszechnieniem nowoczesnej medycyny stopniowo wyłania się fotografia medyczna w nowych przestrzeniach szpitalnych w Iranie. Ahmadreza Afshar w krótkim artykule poświęconym fotografii medycznej w historii chirurgii w Iranie (na przykładzie placówki medycznej w Tabrizie) analizuje zdjęcie wykonane około 1919 r. przedstawiające pacjentów po amputacji kończyn w otoczeniu chirurgów wraz z akcesoriami chirurgicznymi i anestetycznymi, uznając je za jedno z pierwszych tego typu w Iranie¹⁸. Artykuł rodzi wiele pytań dotyczących nie tylko historii fotografii medycznej w Iranie, lecz także możliwych interpretacji zamieszczonego w artykule zdjęcia. Wydaje się, że celem autora było zwrócenie uwagi na rozwój anestezjologii oraz na narzędzia chirurgiczne i chirurgów, a tym samym również na możliwe konwencje ich przedstawiania we wczesnej irańskiej fotografii klinicznej. W odniesieniu do misji medycznych fotografia pojawia się wraz z założeniem szpitala w Urmii¹⁹. W konsekwencji rozwoju szpitali

tematyka reprezentowana w fotografii będzie oscylować wokół zagadnień leczenia, prezentacji chorób, pacjentów, lekarzy oraz wyposażenia szpitali. Zdjęcie Johna G. Wisharda (fot. 1) pracującego w Teheranie należy umieścić wśród wczesnych fotografii medycznych wytworzonych w misji i wykorzystywanych na jej potrzeby. Zdjęcie zostało zamieszczone w pracy autobiograficznej Wisharda wydanej w 1908 r., będącej podsumowaniem jego dwudziestoletniej pracy w Iranie²⁰. Wybór tego zdjęcia również wydaje się istotny. Dowodzi znaczenia obecności lekarzy-misjonarzy nie tylko w leczeniu chorych, lecz także w nauczaniu medycyny. Ten aspekt będzie często podkreślany w narracjach misyjnych.

Fot. 1. John G. Wishard wykonujący operację katarakty w szpitalu w Teheranie w asyście studentów klasy medycznej

Źródło: J.G. Wishard, *Twenty years in Persia; a narrative of life under the last three shahs*, New York 1908, s. 240.

Fotografia Wisharda jako fotografia historyczna rodzi pytania o miejsce materiałów wizualnych w badaniach historycznych, a tym samym również o metodologię oraz status fotografii jako źródła w badaniach historycznych²¹. Nie ulega wątpliwości, że fotografia może pełnić rozliczne funkcje w badaniach historycznych zorientowanych antropologicznie czy kulturowo, pozwalając m.in. na szczegółowe analizy tego, co zostało na niej przedstawione. Bynajmniej, rola fotografii nie ogranicza się jedynie

²⁰ J.G. Wishard, *Twenty years in Persia; a narrative of life under the last three shahs*, New York 1908.

²¹ A. Barzycka, *Fotografia jako źródło historyczne. Wybrane problemy*, „Historyka”, 36 (2006), s. 105–117.

22 P. Burke, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, tłum. J. Hunia, Kraków 2012, s. 39–65.

23 E. Edwards, *Photographs and the practice of history*, London 2022, s. 2.

24 P. Jenkins, *op.cit.*

25 J.W. Ho, *op.cit.*, s. 5; H. Choi, *The visual embodiment of women in the Korea mission field*, „Korean Studies”, 34 (2010), s. 90–126.

do ilustrowania czy unaoczniania przeszłości²². Elizabeth Edwards stawia pytania, w jaki sposób fotografia może wpływać na praktykę uprawiania historii²³. Autorka wskazuje na dyscypliny, subdyscypliny, które niejako naturalnie mogą wykorzystywać fotografię – jak historia emocji czy studia nad pamięcią. W odniesieniu do misji protestanckich można zapytać, czy jest możliwe pisanie historii bez uwzględnienia materiałów wizualnych. Odpowiedź twierdząca wymusza jednak konieczność określenia, w jakich obszarach jawi się ona jako niezbędna i w jakich może stanowić nie tylko materiał źródłowy, lecz także narzędzie analityczne.

Paul Jenkins zajmujący się fotografią misyjną wskazuje na możliwe badania materiałów wizualnych oraz badania z ich wykorzystaniem, które mogą dotyczyć znaczenia fotografii w procesach modernizacji, historii postrzegania i kategoryzowania innych, czy też o charakterze etnograficznym, możliwe do realizacji właśnie ze względu na pozostawiony bogaty materiał fotograficzny²⁴. Istotnie jednak wykorzystanie fotografii w badaniach historii misji protestanckich zależy również od tego, jak fotografia była przez samych misjonarzy rozumiana oraz jakie obecnie nadaje się jej znaczenia. Innymi słowy, czy jest ona rozumiana jako odwzorowanie rzeczywistości, czy raczej kreacja.

Joseph W. Ho dowodzi, że obrazy misyjne można rozumieć poprzez odwołanie do metafor, są one niczym okna, ukazują bowiem realia społeczne, kulturowe, oraz jak lustro, gdyż niezależnie od tego, co przedstawiają, odbijają doświadczenie misjonarzy²⁵. Ho wprowadza również kategorię „konwersji wizualnej” (*visual conversion*), wskazując na fotografię jako element oddziałujący i negocjowany, który powoduje zmiany w postawach i spojrzeniach zarówno fotografowanych, jak również fotografujących. Podobnie Penny Tinkler wskazuje na dwa odmienne sposoby rozumienia fotografii, które wpływają na podejścia badawcze oraz wykorzystane w badaniach narzędzia analityczne:

fotografia jako obraz, przedstawienie i fotografia jako obiekt materialny²⁶.

W praktyce misyjnej zauważamy złożoność kontekstów występowania i używania fotografii. Z jednej strony, odpowiada ona oficjalnym praktykom dokumentowania i informowania wdrożonym przez określoną organizację misyjną, z drugiej – indywidualnym postawom, aspiracjom i ambicjom misjonarzy. Fotografia misyjna dowodzi istnienia misyjnych „reżimów skopiecznych” – kulturowych sposobów konstruowania rzeczywistości widzianej²⁷. W konsekwencji fotografia misyjna pobudza do badań „misyjnego spojrzenia”²⁸, które obnaża praktyki podporządkowania, lecz również dowodzi postaw humanitarnych.

Należy również podkreślić wartość informacyjną i dokumentacyjną fotografii misyjnej i medycznej, pamiętając o specyfice fotografii medycznej związanej bezpośrednio z dokumentowaniem choroby, diagnostyką czy też rekonwalescencją pacjenta. Wartość tego typu fotografii przejawia się również w tym, że daje możliwość wglądu w misyjno-medyczną codzienność oraz codzienność pacjentów (operowanych, hospitalizowanych, oczekujących w poczekalni itd.). André Rouillé dowodzi, że fotografia w medycynie „przyczyniła się do zrewolucjonizowania sposobów postrzegania i pokazywania ludzkiego ciała”²⁹. W perspektywie misji medycznych dokumentacja choroby oraz przedstawiania ciała chorego ma nade wszystko związek z wykonywanym zawodem lekarza. Trudno jednak pominąć problem „estetyzacji” chorego w misyjnej kulturze wizualnej, który ma swoje źródło w ewangelicznych przedstawieniach Jezusa i jego stosunku do chorych.

Sander L. Gilman, historyk kulturowy, zwraca uwagę na problem estetyzacji jako jedną z możliwych opcji badawczych. Dokonał on identyfikacji i klasyfikacji możliwych podejść do przedstawień choroby na podstawie analizy różnych podejść cechujących historyków medycyny, które można określić jako: 1) klasyczne pozytywistyczne

26 P. Tinkler, *Using photographs in social and historical research*, London–New York 2013, s. 2–7.

27 G. Rose, *op.cit.*, s. 21.

28 W szerszym ujęciu również „misyjnej wyobraźni”, zob. D. Morgan, *The sacred gaze. Religious visual culture in theory and practice*, Berkley–Los Angeles–London 2005, s. 151.

29 A. Rouillé, *Fotografia. Między dokumentem a sztuką współczesną*, tłum. O. Hedemann, Kraków 2007, s. 128.

³⁰ S.L. Gilman, *Health and illness. Images of difference*, London 1995, s. 13 i n.; L. Engelmann, *Picturing the unusual: uncertainty in the historiography of medical photography*, „Social History of Medicine”, 34 (2021), nr 2, s. 375–398.

³¹ *Idem*, *Disease and representation: images of illness from madness to aids*, Ithaca 1988, s. 4.

³² D.M. Fox, Ch. Lawrence, *Photographing medicine. Images and power in Britain and America since 1840*, Westport 1988, s. 10.

podejście w postrzeganiu fotografii – fotografia jako świadectwo choroby, lecz również dowód rozwoju medycyny; 2) estetyczne – fotografia jako ekspresja estetycznych konwencji dominujących w medycynie (na określonym etapie jej rozwoju); 3) artystyczne – badanie świadectw wizualnych i ich integrowanie w obszarze historii medycyny poprzez zogniskowanie badań na jakości artystycznej obrazów i przedstawień; 4) epistemologiczne i antropologiczne – relacje między wiedzą medyczną a historią fotografii, epistemologiczne podejście do fotografii medycznej prowadziło do inkorporacji filozofii i antropologii³⁰. Do wspomnianych dodać można jeszcze problem zależności między technologią a postrzeganiem choroby. Gilman zwraca uwagę, że materiał wizualny wytwarza granicę, która oddziela pacjentów oraz lekarzy³¹.

Dokumentacyjny aspekt fotografii związanej z medycyną podkreślali Daniel M. Fox i Christopher Lawrence – zaproponowane przez autorów studium stanowi analizę bogatego materiału fotograficznego z Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Jej celem jest ukazanie tendencji zachodzących w fotograficznych reprezentacjach medycyny od czasu narodzin tego medium oraz wskazanie na zmienność konwencji w przedstawianiu lekarzy, pacjentów, chorób, pielęgniarek, sal szpitalnych, technologii medycznych. Badania Foxa i Lawrence’a dowodzą różnic kulturowych, społecznych i politycznych decydujących o sposobach przedstawiania medycyny w fotografii brytyjskiej i amerykańskiej. Praca wnosi wiele w zakresie badań poświęconych społecznej roli fotografii medycznej oraz jej znaczenia w produkowaniu wiedzy³².

W odniesieniu do fotografii misyjnej w Iranie problem znaczeń nadawanych im w przeszłości wynika z funkcji, jaką miała ona pełnić. Była nośnikiem informacji oraz obiektem, misyjnym artefaktem kolportowanym i udostępnionym przez komisje misyjne, rady misyjne oraz samych misjonarzy. Fotografia Wisharda (fot. 1) – uwzględniając przedstawione już ujęcia teoretyczne – skłania do

pytań nie tylko o obecność misjonarzy-lekarzy w Iranie oraz ich działania (wartość dokumentacyjna fotografii, ich estetyczny wymiar, konwencja przedstawień lekarzy-misjonarzy), lecz także możliwe efekty, jakie wywoływała w obrębie instytucji misyjnej (monitorowanie aktywności misyjnej, promocja misji, zbieranie funduszy, kształtowanie postaw) oraz czytelników wspomnieniowej książki misjonarza, w której zostało ono zamieszczone (postrzeganie Iranu oraz Irańczyków).

Misje medyczne w Iranie: instytucjonalny wymiar fotografii

Początek działalności protestantów w Iranie przypada na pierwsze dekady XIX w. i ma związek z osobą Henry'ego Martyna, anglikanina, który w 1810 r. przybył do Szirazu z zamiarem dokończenia przekładu Biblii na język perski. Bardziej istotna, z punktu widzenia trwałości i ciągłości działalności misyjnej, jest placówka założona w Urmii w 1834 r. przez misjonarzy amerykańskich, prezbiterian związanych z Amerykańską Radą Komisarzy ds. Misji Zagranicznych (American Board of Commissioners for Foreign Mission, dalej ABCFM) wśród chrześcijan należących do Kościoła Wschodu. Działalność Martyna miała bowiem charakter indywidualny i chociaż zyskała w okresie późniejszym miano misji fundacyjnej wśród anglikanów, to jednak bardziej zorganizowane inicjatywy misyjne Kościół anglikański podjął znacznie później – w drugiej połowie XIX w. Misja amerykańska w Urmii, za którą odpowiadał Justin Perkins, bardzo wcześniej rozwinęła działalność oświatową. Wprawdzie z misją związany był również lekarz i misjonarz Asahel Grant, ale jednak przez długi czas medycyna nie należała do priorytetowych jej aktywności.

Formowanie się misji skoncentrowanych na działalności medycznej w Iranie przypada na drugą połowę XIX w. W tym okresie obserwujemy w Iranie zmiany formalno-instytucjonalne w misjach prowadzonych

przez protestantów. W odniesieniu do pracy misjonarzy amerykańskich odpowiedzialność za prowadzenie misji została przeniesiona z ABCFM na Radę Misji Zagranicznych Kościoła Prezbiteriańskiego w Stanach Zjednoczonych (Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the United States, dalej BFMPC), w 1871 r.³³ W konsekwencji prezbiterianie rozszerzyli obszar działalności, ograniczony wówczas do terenów północno-zachodnich Iranu, na inne regiony – Teheran (1872), Tabriz (1873), Hamadan (1880), Raszt (1906), Kazwin (1906), Kermanszah (1910) i Maszhad (1911). W tym czasie uformowała się też misja anglikańska pod zwierzchnictwem CMS, która koncentrowała się początkowo na pracy w dzielnicy ormiańskiej Nowej Dżolfie, w Isfahanie (od 1869 r.). Z czasem jednak działalnością objęto miasta Kerman (1898), Jazd, Sziraz. Stosunkowo szybko – zarówno w misji prezbiteriańskiej, jak i anglikańskiej – zaczęły rozwijać się również inicjatywy medyczne, których efektem było zakładanie szpitali. Taka forma aktywności wiązała się z formalnymi zmianami zachodzącymi w towarzystwach misyjnych, w wyniku których doszło do uznania wartości pracy lekarzy w ramach ewangelizacji. Zmianom tym towarzyszyły bardziej konkretne rozwiązania mające na celu koordynację oraz promocję misji o charakterze medycznym. W konsekwencji towarzystwa misyjne podjęły kroki na rzecz powołania jednostek odpowiedzialnych za tego typu pracę. W ramach CMS powołano w 1892 r. Medical Mission Auxiliaries, które zajęło się koordynowaniem wszelkich programów dotyczących misji medycznych oraz zdrowia misjonarzy. Podobną funkcję w przypadku misji prezbiteriańskiej BFMPC pełnił Departament Medyczny (Medical Department), utworzony jednak dopiero w 1921 r. Na jego czele stanął Edward Dodd, lekarz i misjonarz mający doświadczenie w pracy w Iranie.

Istotnie zatem rozwój działalności medycznej na misjach wiązał się z obecnością lekarzy wśród pracowników misji oraz wspomnianymi już przemianami w zakresie

postrzegania pracy medycznej w towarzystwach misyjnych. Warto podkreślić, że misje prezbiteriańska oraz anglikańska odegrały znaczącą rolę w promowaniu nowoczesnej medycyny w Iranie³⁴. Należy jednak uwzględnić niewielką misję prowadzoną przez synody luterzańskie w Stanach Zjednoczonych w ramach powołanej misji Lutheran Orient Mission. Prowadziła ona placówkę misyjną, szkołę oraz szpital wśród Kurdów w dzisiejszej miejscowości Mahabad (do 1936 r.)³⁵, a następnie – od lat 60. XX w. do rewolucji islamskiej – szpital w Ghorwe.

Rozwój misji medycznych zależał od możliwości finansowych organizacji misyjnych oraz sytuacji społeczno-politycznej w Iranie. Na potrzeby niniejszego artykułu – uwzględniając uwarunkowania kulturowe, możliwości finansowe oraz przemiany polityczne – można przyjąć upraszczający schemat rozwoju misji medycznych oraz szpitali misyjnych w Iranie, który obejmuje:

1. Wczesny etap formowania się i rozwoju misji medycznych oraz powstawania szpitali misyjnych w Iranie – od końca XIX w. po wczesne lata 20. XX stulecia. W okresie tym obserwujemy dominację szpitali misyjnych w systemie ochrony zdrowia w Iranie. Nie oznacza to oczywiście braku inicjatyw państwowych, jednak ze względu na zasięg oraz dostępność usług medycznych oferowanych przez misjonarzy szpitale misyjne w tym okresie nie miały faktycznej konkurencji. Zwracali na to uwagę misjonarze, podkreślając, że „nie było szpitalu w Iranie, zanim założyli je misjonarze”³⁶.
2. Okres współpracy ośrodków misyjnych z instytucjami państwowymi oraz konieczność dostosowania oferowanych usług do regulacji rządowych, głównie w zakresie formalnych wymogów dotyczących praktyki lekarskiej lekarzy pochodzących z zagranicy. Ten okres przypadający na rządy Rezy Pahlawiego (1925–1941) charakteryzuje się, z jednej strony, znacznym rozwojem metod diagnostycznych, z drugiej zaś – intensyfikacją reform rządowych w zakresie

34 Ocena działalności misyjnej również w odniesieniu do medycyny różni się znacznie u autorów reprezentujących różne środowiska, autorzy irańscy podkreślają aspekt ewangelizacyjny misji lub polityczny.

35 M. Rzepka, *Apostołowie nowoczesności...*, s. 129.

36 J.G. Wishard, *op.cit.*, s. 233.

37 Ze względu na położenie geograficzne – rejon Urmii przylegał do granic Turcji Osmańskiej – w okresie pierwszej wojny światowej odgrywał istotną rolę jako miejsce opieki i schronienia dla miejscowej ludności. Działania wojenne doprowadziły do zniszczenia części budynków, zaś wojenna polityka władz irańskich oraz wzmożone migracje Asyryjczyków przyczyniły się do znacznego ograniczenia pracy i zawieszenia działalności. Ponownie jednak szpital został otwarty w 1932 r. jako Cochran Memorial Hospital, zob. R.E. Speer, *“The hakim sahib.” The foreign doctor. A biography of Joseph Plumb Cochran*, New York 1911, s. 63; PHS, RG 91-20-7, W.P. Ellis, Famous Urmia hospital to be rebuilt, s. 1.

38 Pracę medyczną w mieście rozpoczął W. Torrance w 1881 r. W 1888 dołączyła do pracy medycznej pierwsza kobieta lekarka Mary Smith. Formalne otwarcie szpitala nastąpiło w 1893 r. i wówczas za pracę odpowiadał J.G. Wishard. Szpital współpracował zarówno z dworem królewskim, jak również z instytucjami międzynarodowymi, takimi jak Indo-European Telegraph Company. Miał też znaczny wpływ na promowanie wiedzy dotyczącej higieny, był też ważnym miejscem edukacyjnym. Por. PHS, RG 91-20-11, McDowell, *Historical Sketch of Teheran Medical Work*; J. Elder, *History of Iran Mission*, Tehran [b.d.], s. 32.

zdrowia publicznego oraz podniesieniem nakładów na rozwój szpitali. W konsekwencji szpitale państwowe pod względem wyposażenia oraz możliwości diagnostycznych zaczęły przewyższać misyjne.

3. Okres redukowania placówek oraz spadku znaczenia szpitali misyjnych w systemie opieki zdrowotnej w Iranie – lata po zakończeniu drugiej wojny światowej.

Przedstawiony schemat jest użyteczny w zrozumieniu historii poszczególnych szpitali misyjnych, ich rozwoju oraz nierzadko trudności, z jakimi się borykały. Ma również znaczenie w badaniu narracji wizualnej, fotograficznej misji medycznych zarówno w wymiarze instytucjonalnym, jak i indywidualnym.

Misja prezbiteriańska

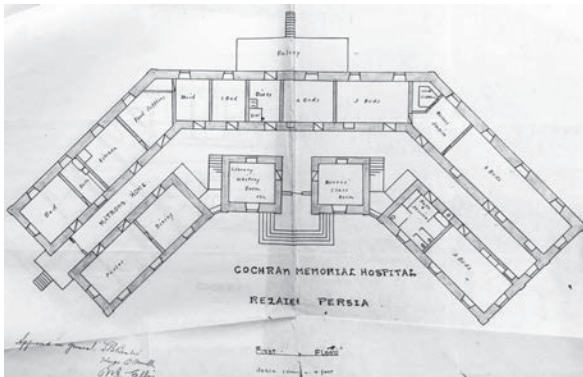
Szpitale misyjne prowadzone przez prezbiterian działały w Urmii, Tabrizie, Raszcie, Hamadanie, Kermnashahu, Teheranie, Maszhadzie, powstała również placówka w Daulatabad-Malayir. Warto podkreślić, że za pierwszy szpital misyjny w Iranie uznaje się ten założony Urmii przez misjonarza amerykańskiego Josepha P. Cochran. Rozpoczął on działalność w 1880 r., w pełni ukończony został dwa lata później, w roku 1882, i funkcjonował pod nazwą Westminster Hospital, zaś po pierwszej wojnie światowej – jako Cochran Memorial Hospital³⁷.

Znaczenie tego szpitala oraz innych powstałych nieco później zmieniało się w czasie. Prosperowały one stosunkowo dobrze do wybuchu drugiej wojny światowej. Przynajmniej od połowy lat 30. ubiegłego wieku centrum misji prezbiteriańskiej ulokowane było w stolicy modernizowanego przez Reżę Pahlawiego państwa. Nie dziwi zatem fakt, że szpital misyjny w tym mieście, który przez długi czas był jedną z ważniejszych placówek medycznych prowadzonych przez prezbiterian, został zamknięty w 1942 r.³⁸ Wynikało to w dużej mierze z konkurencyjności wywołanej rozwojem szpitali państwowych,

niejednokrotnie lepiej wyposażonych niż instytucje prowadzone przez misjonarzy. Taki los spotkał też inne szpitale misyjne. Wyjątkiem były te, które znajdowały się na obszarach znacznie słabiej rozwiniętych gospodarczo lub takich, które dawały misjonarzom możliwość pracy wśród ludności wiejskiej. Dobrym przykładem może być szpital w Hamadanie, który pomimo zamknięcia tuż po zakończeniu drugiej wojny światowej został ponownie otwarty w 1954 r.³⁹ Ponowne otwarcie dowodziło jednak fundamentalnych zmian w strukturze irańskiego Kościoła prezbiteriańskiego w Iranie i powolnego przejmowania kontroli nad aktywnymi misyjnymi przez lokalnych chrześcijan. Postulat przejścia pełnej odpowiedzialności przez irańskich chrześcijan będących lekarzami za wspomniany szpital podniesiony na spotkaniach rady Kościoła podważał zasadność używania określenia szpital misyjny w znaczeniu prowadzony przez obcokrajowców. Zmiana jakościowa dokonująca się w społecznościach chrześcijan wpływała też na sposoby prezentowania oraz dokumentowania pracy medycznej.

Stosunkowo często dokumentacja misyjna dotycząca konkretnego szpitala obejmowała również plany architektoniczne (fot. 2).

Fot. 2. Plan szpitala w Urmii – Cochran Memorial Hospital

Źródło: PHS, RG 91-20-7.

39 PHS, RG 91-19-27, *Reopening of Hamadan Hospital*; R. Waterfield, *Christians in Persia. Assyrians, Armenians, Roman Catholics and Protestants*, London 1973, s. 144.

⁴⁰ PHS, RG 231-1-7a, R. Hoffman, *Iran entering the space age. An Autobiography of Rolla Hoffman, medical missionary*, 1957, s. 59.

⁴¹ PHS, RG 91-7-1, John Elder, *Personal labor report, 1931-1932*.

Dokumentacja architektoniczna ma duże znaczenie dla zrozumienia zróżnicowanych kontekstów pracy misjonarzy i lekarzy. Co istotne, architektami nierzadko byli sami misjonarze-lekarze. Rolla Hoffman, pisząc o szpitalu w Maszhadzie, wspominał, że „nie było dostępnego architekta. Każdy doktor rysował wstępny plan i wysyłał go do konsultacji. Wzmoczone wysiłki z pewną pomocą czasopisma «The Modern Hospital» prowadziły do zaakceptowania planu”⁴⁰. Szpital w Maszhadzie ma bardzo bogatą dokumentację fotograficzną z poszczególnych etapów budowania. Wynikała ona również z konieczności pozyskiwania środków potrzebnych na jego budowę. Działania takie stanowiły raczej regułę i oczywiście nie ograniczały się do jednego szpitala. Dobrze oddają to słowa Johna Eldera, wieloletniego pracownika misji prezbiteriańskiej, który przygotował dokumentację filmową z powstawania szpitala w Kermanszahu w latach 30.

Od czasu otrzymania używanej kamery filmowej na początku wiosny doświadczam emocji reportera, który przygotowuje zapis filmowy z budowy nowego szpitala Westminster. Seria ujęć z prac kamieniarskich, od kamieniołomu po fundamenty, kolejne z prac drewnianych, pokazujące korowanie drewna, piłowanie desek i cieśli przy pracy, jeszcze inna, nieco dłuższa seria pokazująca różne procesy zachodzące przy wytwarzaniu i wypalaniu cegieł, z mnóstwem innych scen z faktycznej pracy budowlanej, mamy nadzieję, że wszystkie te zdjęcia dadzą hojnym darczyńcom w kraju żywą historię o tym, jak ich pieniądze zostały wykorzystane na uzdrawianie chorych w Iranie⁴¹.

Raport Eldera wskazuje na wykorzystanie materiałów wizualnych w pozyskiwaniu niezbędnych funduszy. Dodatkowo szpital był jednym z elementów promocji misji, a tym samym dobór nie mógł być przypadkowy.

W praktyce misyjnej prezbiterian fotografia uległa procesowi formalizacji jako część aktywności biurowo-administracyjnej. Wypracowane przez Kościół prezbiteriański zasady dotyczące pracy misyjnej obejmowały szczegółowe informacje na temat przygotowywania raportów z określonych stacji misyjnych, włączając w to również szpitale⁴². Wydany w 1927 r. *Manual of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A.* zawierał dodatkowo informację dotyczącą fotografii: „Zdjęcia portretujące życie oraz działalność są pożądane z każdej stacji. Powinny być wydrukowane na powlekanym papierze i opatrzone odpowiednim tekstem do podpisów”⁴³.

Raporty z poszczególnych komitetów odpowiedzialnych za różne formy aktywności w Iranie dowodzą znaczenia dokumentacji fotograficznej zarówno w wymiarze instytucjonalnym oraz indywidualnym. Komitet zajmujący się materiałami wizualnymi (Picture Committee) przygotował po wizycie Roberta Speera, sekretarza BFMPC w Iranie w 1922 r., pakiet fotografii dokumentujący pracę misji. Zauważano jednak dysproporcję w dokumentacji i znacznie więcej materiałów pochodzących z Teheranu, a także Maszhadu w stosunku do innych stacji. Informowano, że „kolekcja w sposób niewystarczający przedstawia pracę w stacjach poza Teheranem. Brakuje w niej ilustracji dotyczących działalności ewangelizacyjnej i medycznej, życia dzieci oraz zwykłych aspektów związanych z życiem Irańczyków”⁴⁴. Autorzy raportu wskazywali pośrednio na te aspekty, które przyciągały uwagę: dzieci, życie codzienne – jako część dokumentacji etnograficznej oraz aktywności ewangelizacyjne i medyczne. W praktyce jednak szpitale prowadziły działalność ewangelizacyjną. Tym samym pewna część zdjęć dokumentujących działalność szpitali dotyczyła aspektów religijnych. Przedstawiano zatem osoby czytające teksty biblijne lub uczestniczące w nabożeństwach chrześcijańskich odprawianych w szpitalach (fot. 3).

42 Por. *Manual of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A.*, New York 1889.

43 *Manual of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A.*, New York 1927, s. 36.

44 PHS, RG 91-1-4 Lillian B. McHanry Chairman, William N. Wysham, Report of Picture Committee (Special) 1922.

Fot. 3. Misjonarz Dwight Donaldson prowadzący nabożeństwo w poczekalni szpitala w Maszhadzie

Źródło: PHS, RG 231, Rolla Hoffman, Photo Album.

Dokumentacja nabożeństw szpitalnych przypada jednak na okres do lat 30. Dominują fotografie portretujące lekarzy przy pracy, głównie w czasie wykonywania operacji lub tuż po jej zakończeniu (fot. 4).

Fot. 4. Operacja w szpitalu w Maszhadzie, lata 30. XX w.

Źródło: PHS, RG 231, Rolla Hoffman, Photo Album.

Już po drugiej wojnie światowej personel szpitalny był znacznie bardziej zróżnicowany i pokaźną grupę zatrudnianych w szpitalach misyjnych lekarzy stanowili

Irańczycy, muzułmanie. Zmienił się zatem charakter fotografii misyjnej oraz priorytety. Dobrze oddają tę nową rzeczywistość spostrzeżenia Roberta McFarlane'a z 1969 r. pracującego w szpitalu w Raszcie, który wyrażał niezadowolony z pracy, mówiąc, „Na tym etapie historii Iranu, jeśli nie możemy zapewnić opieki medycznej dobrej jakości [...], to myślę, że powinniśmy skupić nasze wysiłki misyjne na obszarach innych niż szpitale”⁴⁵. Notowany spadek znaczenia szpitali misyjnych istotnie wpływał na brak zainteresowania dokumentacją pracy medycznej. W jednym wszakże aspekcie, jeszcze w latach 50., raporty medyczne prezbiterian obfitowały w fotografie – były to zdjęcia klas pielęgniarskich prowadzone lub współprowadzone przez lekarzy oraz dyplomowane pielęgniarki amerykańskie pracujące w ramach misji.

Misja anglikańska

Podobne etapy rozwoju misji medycznej, a tym samym również materiałów ilustrujących tego typu działalność zauważamy w odniesieniu do misji prowadzonej przez anglikańskie towarzystwo CMS. Szpitale te działały w miejscowościach Isfahan, Sziraz, Kerman, Jazd. Przy czym Isfahan pozostawał głównym ośrodkiem pracy, był też siedzibą biskupa diecezji anglikańskiej utworzonej w Iranie, będącej częścią prowincji Bliskiego Wschodu.

Pracę medyczną w Isfahanie zapoczątkował Edward Frederic Hoernle w 1880 r.⁴⁶ Jednakże to przybycie w 1894 r. lekarza Donalda Carra i jego zaangażowanie doprowadziły do powstania szpitala w mieście. Stosunkowo wcześniej rozpoczęły tam pracę lekarki, co w sposób znaczący prowadziło do rozwoju pracy wśród kobiet. W rezultacie anglikanie uruchomili szpital dla kobiet w 1899 r. (fot. 5)⁴⁷.

45 PHS, RG 161-2-38, McFarlane, Personal Report, July 1968 – July 1969.

46 CMSA, CMS/M/AP 1-2/1, Report of the Medical Commission. 1939.

47 E. Stuart, *Medical Mission Work in Persia, S.D. Group 2* [w:] *Pan Anglican Papers Being Problems for the Consideration of the Pan-Anglican Congress*, London 1908, s. 1-4; A.P. Linton, *Isfahan women's hospital*, „The Mission Hospital” 6 (1929), nr 377, s. 136.

48 F. McKitterick, *An open door*, „The Mission Hospital”, 2 (1930), s. 35–39; H.B. Dehqani-Tafti, *Norman Sharp's Persian designs*, Basingstoke 2001.

49 CMSA, M/Y/PE 1/10 1939, Shiraz Hospital (1939).

50 G.E. Dodson, *Welfare work in Kerman*, „The Mission Hospital”, 12 (1929), nr 383, s. 316.

Fot. 5. Anglikański szpital dla kobiet w Isfahanie

Źródło: CMS/ACC 113 Z1.

W przypadku misji anglikańskiej na uwagę zasługuje wygląd szpitali misyjnych. Planując budowę obiektów misyjnych (szpitali oraz kościołów), misjonarze korzystali z irańskich wzorców architektonicznych oraz konwencji estetycznych; dotyczyło to również innych szpitali w miejscowościach Kerman, Jazd oraz Szirazie, które pod względem architektonicznym odpowiadały budowlom irańskim⁴⁸. Możliwość prowadzenia pracy zależała również od pozyskanych funduszy – jako przykład można podać szpital w Szirazie, który po zakończeniu pierwszej wojny światowej mógł funkcjonować dzięki grantowi z Indo-European Telegraph Company⁴⁹. Tym samym fotografia – zwłaszcza szpitala kobiecego z Isfahanu – służyła jako wizualna wizytówka misji i materiał promocyjny. Jednocześnie fotografie dokumentowały istotne problemy zdrowotne i społeczne. Ze względu na usytuowanie misji anglikańskiej na terenach, gdzie rozwijał się „przemysł” tkacki, pacjentkami szpitali prowadzonych przez misjonarzy były kobiety oraz dziewczynki ze znaczną deformacją kończyn, wykrzywieniami stawów oraz wadami postawy będącymi następstwem długotrwałej pracy przy krosnach tkackich⁵⁰. Ten aspekt związany z pracą kobiet zajmuje pokąźną część przygotowywanych przez misjonarzy raportów medycznych, obficie występuje również w materiałach fotograficznych. W archiwach misyjnych znajduje się znacząca liczba fotografii przedstawiających kobiety irańskie oraz pracę medyczną wśród kobiet – przykładem może być fotografia szpitala w Isfahanie (fot. 5). Ze względu na częstotliwość reprodukowania oraz udostępniania

zdjęć przedstawiających dziewczynki ze zdeformowanymi kończynami w ujęciach przed operacją i po niej (fot. 6) można je uznać również za istotne w budowaniu wizerunku samej misji.

Fot. 6. Pacjentki szpitala anglikańskiego

Źródło: CMSA, CMS/ACC 113 Z1.

Pomijając aspekt promujący misję czy też wskazujący na skuteczność leczenia, warto wspomnieć o wartości naukowej fotografii misyjnej wraz z towarzyszącymi jej opisami chorób w Iranie. Fotografia medyczna pełniła bowiem funkcję dokumentacyjną w odniesieniu do chorób endemicznych. Lekarzy pracujących na misjach zachęcano do pogłębiania wiedzy w czasie urlopów. W kontekście znaczenia graficznych przedstawień

51 *Editorial Notes*, „The Mission Hospital”, 2 (1927), nr 349, s. 32–33.

52 *Missionary Exhibitions at Birmingham and Bristol*, „Mercy and Truth”, 1 (1897), s. 6.

53 H.B. Dehqani-Tafti, *The unfolding design of my world. A pilgrimage in exile*, Norwich 2000, s. 180.

chorób oraz wykorzystania fotografii interesująca wydaje się uwaga redaktorów czasopisma „The Mission Hospital” w numerze z lutego 1927 r. zachęcająca misjonarzy do odwiedzania muzeum medycznego założonego przez filantropa i przemysłowca Henry’ego Wellcome’a⁵¹.

W zakresie rozwiązań administracyjnych należy wspomnieć o znacznym wykorzystaniu fotografii misyjnej w anglikanizmie w celach zarówno promocyjnych, jak i edukacyjnych. Przykładem takich działań mogą być wystawy misyjne – w październiku 1896 r. w Birmingham po raz pierwszy na takim wydarzeniu zorganizowano sekcję poświęconą misjom medycznym, prezentując makiety szpitali misyjnych oraz sprzęt medyczny używany na misjach⁵². O znaczeniu fotografii medycznej lub szerzej – przedstawień wizualnych w prowadzeniu misji medycznych – możemy wnioskować na podstawie treści zamieszczanych w periodykach misyjnych. Wspomniane już czasopismo „The Mission Hospital”, które ukazywało się w latach 1922–1939, znacząco przyczyniło się do informowania o pracy w Iranie.

Materiały ilustrujące działalność medyczną misji – zwłaszcza fotografie przedstawiające szpitale, lekarzy oraz pacjentów – dominują w publikacjach z okresu przed drugą wojną światową, co odpowiada ogólnym tendencjom rozwojowym tego typu misji. W okresie powojennym charakter anglikańskich misji medycznych uległ zmianom, dało się zauważyć spadek znaczenia tego typu misji. Interesujące jednak w tym okresie są działania świadczące o dużym potencjale inicjowania nowych projektów. Dotyczy to w znacznej mierze programów promujących pracę wśród osób niewidomych i niedowidzących. Warto też wspomnieć, że anglikańskie ośrodki medyczne – zarządzane po drugiej wojnie światowej przez diecezję anglikańską w Iranie – były celem wizyt przedstawicieli władz państwowych oraz dyplomatów. Hassan Dehqani-Tafti, biskup diecezji, wspominał o wizycie Elżbiety, królowej matki, w Instytucie Nur Ajn dla Niewidomych w Isfahanie w 1975 r.⁵³

Fot. 7. Wizyta Elżbiety, królowej matki, w Isfahanie

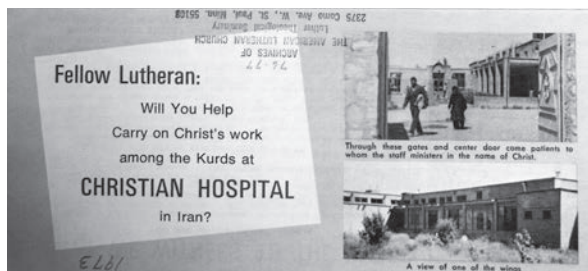
Źródło: Wikipedia, domena publiczna.

Zdjęcie z tej wizyty (fot. 7) trudno uznać za fotografię misyjną, jednak świadczy o zmianach, jakie dokonały się w Iranie w zakresie prowadzenia misji medycznych – zaobserwowano znaczną redukcję personelu misyjnego przy jednoczesnym wzroście liczebnym lokalnych pracowników zatrudnianych w instytucjach prowadzonych niegdyś przez misjonarzy.

Misja luterańska

Dla całościowego przeglądu protestanckich szpitali misyjnych należy dodać szpital prowadzony przez misję luterańską w Mahabadzie powołaną w 1910 r. Misja prowadzona była do 1936 r., jednakże w latach 60. powróciła ona do Iranu, koncentrując się na prowadzeniu szpitala w miejscowości Ghorwe, za który opowiadał lekarz Richard Gardiner. Oficjalnie rozpoczął on działalność w 1965 r. i był o tyle istotny w historii misji protestanckich w Iranie, że jego działalność zakończyła się praktycznie w połowie roku 1979. Zatem placówka jako jedna z nielicznych prowadziła działalność po wybuchu rewolucji. Było to możliwe ze względu na usytuowanie szpitala oraz pracę wśród Kurdów. Misja regularnie

wydawała biuletyny i foldery informujące o działalności szpitala (fot. 8).

Fot. 8. Folder LOM informujący o pracy szpitala w Iranie

Źródło: LOMA, Box 2 (Promotional folders).

Richard Gardiner zwraca uwagę na istotną kwestię związaną ze szpitalami misyjnymi – ich obecność wśród Irańczyków w czasie, gdy system opieki zdrowotnej był słabo rozwinięty. Wskazuje on bezpośrednio na rolę szpitali w kształtowaniu postaw społecznych oraz pamięci. Bezpośrednio odnosi się do tego aspektu w jednym z listów, wspominając o przedstawieniu informacji o szpitalu ajatollahowi Ruhollahowi Chomejnemu. Gardiner twierdził, że „(Chomejni) musi być zaznajomiony z pracą chrześcijańskich szpitali, gdyż gdy był młody, tylko one zapewniały udogodnienia w zakresie medycyny szpitalnej oraz chirurgii”⁵⁴.

Stwierdzenie Gardinera konotuje pytania o pamięć o misjach medycznych w Iranie oraz samoświadomość misjonarzy-lekarzy pracujących w tym kraju. Trudno jednak o lepszy związek z pamięcią misyjną niż fotografia, a zwłaszcza zwielokrotniana fotografia misyjna zgromadzona w albumie fotograficznym.

Album fotograficzny misjonarza

Album fotograficzny misjonarza-lekarza w Iranie dowodzi zindywidualizowanej praktyki gromadzenia oraz interpretowania fotografii; jest wyrazem czynności

porządkowania wspomnień, jak również przypominania, a przez to generowania narracji o przeszłości. Warto jednak pamiętać, że w kulturze misyjnej, silnie naznaczonej imperatywem dokumentowania oraz fotografowania, album fotograficzny – niezwykle popularny wśród misjonarzy – stał się też symbolem, metaforą.

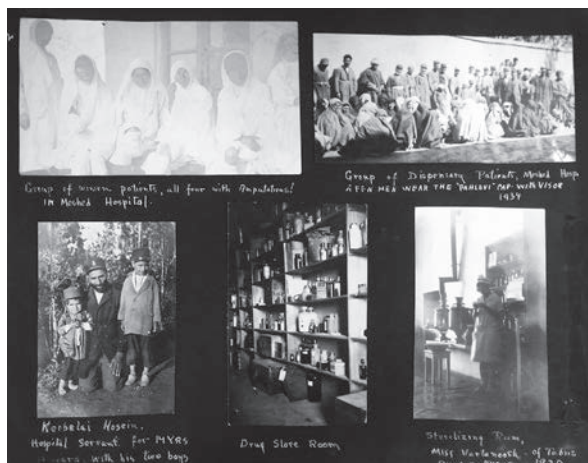
W raporcie z 1950 r. Russell D. Bussdicker, prezbiteriański lekarz (pracujący w Iranie w latach 1922–1959, w Kermanszahu), stwierdził, że „lekarz ma kilka albumów. Są to rzeczywiste albumy z prawdziwymi zdjęciami, są też albumy wyobrażone, one są jednak równie prawdziwe”⁵⁵. Raport pośrednio odwołuje się do popularności albumów fotograficznych wśród misjonarzy, wywołując przy tym skojarzenia z czynnością kolektywnego oglądania albumu fotograficznego, której towarzyszy opowieść o ludziach, miejscach, rzeczach reprezentowanych przez fotografię.

Interesującym przykładem opowieści o misjach medycznych przez pryzmat fotografii są dwa albumy fotograficzne należące do Rolli Hoffmana datowane na lata 1915–1922 oraz 1923–1947⁵⁶. Hoffman pracował w Iranie w latach 1915–1957 w miejscowościach Teheran, Maszhad oraz Raszt. Przez kilka lat pełnił funkcję przewodniczącego komitetu medycznego misji w Iranie⁵⁷. Zgromadzone zatem fotografie stanowią nieocenione źródło w badaniach historii misji medycznych w Iranie widzianych oczywiście z perspektywy jednego z pracowników, lekarzy. W albumach znajduje się pokaźny zbiór ponad 800 fotografii – ich wielkość oraz stan zachowania różnią się jednak znacznie (fot. 9).

55 PHS, RG 91-7-12, R.D. Bussdicker, *The Doctor's Album*.

56 Albumy przechowywane są w PHS, format 30 × 25 cm, tektura.

57 M. Rzepka, *Dokumentacja (nie)medyczna...*

Fot. 9. Karta z albumu fotograficznego Rolli Hoffmana. Lata 1923–1947

Źródło: PHS, RG 231, Rolla Hoffman, Photo Album.

W pierwszym albumie z lat 1915–1922 znajdują się karty pocztowe przedstawiające motywy religijne – prezentują duchownych muzułmańskich, święta szyckie, a także władców irańskich. Ukazują rzeczywistość irańską – miasta, bazary, transport, kobiety. Nie mają one związku z medycyną, ich wartość polega jednak na ukazaniu zmian, jakie zachodziły w Iranie, zwłaszcza w okresie rządów Rezy Pahlawiego, zmian gwałtownych, przekształcających społeczeństwo, unowocześniających przestrzeń miejską i oddziałujących na instytucje zajmujące się zdrowiem, leczeniem oraz nauczaniem medycznym. Są tym samym wizualnym komentarzem lekarza do rzeczywistości, w której pracował.

Obszerny materiał fotograficzny, a zwłaszcza wspomniane karty pocztowe oraz fotografie władców (jedna z pierwszych zamieszczonych w albumie fotografii przedstawia Ahmada Szacha, ostatniego władcę z dynastii Kadżarów, który rządził w latach 1909–1925) wywołują pytania o autorstwo zdjęć. W wielu przypadkach nie jest możliwe ustalenie pochodzenia danego zdjęcia, wynika to w dużej mierze ze znacznej ilości fotografii

wytwarzanych przez misjonarzy w czasie ich pobytu w Iranie oraz dystrybucji zdjęć między misjonarzami. Duża ich część jest autorstwa Hoffmana. Uwagi o posiadaniu aparatu fotograficznego zawarł już we wspomnieniu z podróży do Iranu w 1915 r.⁵⁸, zatem od początku dokumentował swój pobyt, podróże oraz pracę. W albumie z lat 1923–1947 Hoffman zamieścił również swój autoportret fotograficzny zrobiony w czasie krótkiego pobytu w szpitalu amerykańskim w Bejrucie (fot. 10).

⁵⁸ PHS, RG 231-1-7a, R. Hoffman, *Iran entering the space age. An autobiography of Rolla Hoffman, medical missionary*, 1957, s. 2.

Fot. 10. Rolla Hoffman – autoportret

Źródło: PHS, RG 231, Rolla Hoffman, Photo Album.

Albumy Hoffmana wskazują na logikę dokumentowania i selekcjonowania zdjęć. Najogólniej pozostawiony przez misjonarza materiał fotograficzny można pogrupować tematycznie – warto dodać, że Hoffman sam dokonuje klasyfikacji – wydzielając grupy związanych tematycznie fotografii: 1) fotografie ukazujące realia kulturowo-społeczne Iranu: polityka, władcy, wizyty głów państw (np. wizyta króla Afganistanu Amanullaha w Maszhadzie), przestrzeń miejska, środki transportu, wsie, krajobrazy, ludzie, ze szczególnym naciskiem na prezentację kobiet w Iranie; 2) fotografie z podróży (Afganistan, Indie); 3) fotografie przedstawiające życie

codzienne misjonarza (wygląd domu, rodzina, przyjaciele); oraz 4) fotografie związane z medycyną. Ostatnia wydzielona grupa stanowi najbardziej rozbudowany zbiór i niezwykle różnorodny. Świadczy o tym przykładowa karta z albumu (fot. 9) zawierająca pięć fotografii przedstawiających pacjentów (dwie fotografie), pracowników szpitala (pomocnik oraz pielęgniarka) oraz szpitalny magazyn lekarstw. Materiał fotograficzny zamieszczony w albumach o treści medycznej obejmuje fotografie szpitala oraz budynki misji (głównie Maszhad), personel szpitala, lekarzy (w czasie wykonywania operacji), chorych oraz pacjentów.

Zakończenie

Przegląd poszczególnych misji protestanckich o charakterze medycznym w Iranie w odniesieniu do fotografii będącej częścią systemu informacyjno-promocyjnego pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków. Biorąc pod uwagę fakt, że najważniejszym przejawem działalności medycznej były szpitale, fotografia misyjna stanowi bardzo istotny materiał o charakterze dokumentacyjnym w zakresie budowy szpitala, jego wyglądu, wyposażenia i funkcjonowania. Organizacja szpitali misyjnych, jak również sam proces dokumentowania odpowiadały oczywiście polityce poszczególnych towarzystw misyjnych i pragmatyce prowadzenia konkretnych misji w określonym środowisku kulturowym. Fotografia pełniła ponadto funkcję identyfikacyjną misji, promocyjną oraz – co istotne w kontekście jej specyfiki – naukową.

Praca medyczna stanowiła część rozbudowanej struktury misyjnej. W konsekwencji pracowników medycznych obowiązywały, podobnie jak pozostałych członków misji, zasady dotyczące przygotowania raportów z realizowanych zadań oraz projektów. W zakresie sposobów raportowania dają się zauważyć pewne różnice między prezbiterianami oraz anglikanami – wynikają one z odmiennych regulacji wewnętrznych, doświadczeń

misyjnych oraz uwarunkowań społeczno-kulturowych, w jakich towarzystwa misyjne powstawały. Wydaje się, że elementem nowym w fotografii misyjnej i medycznej w Iranie będą fotografie przedstawiające pracę wśród kobiet (fot. 5, 6).

W odniesieniu do fotografii medycznej wspomniani już Fox i Lawrence wskazują na różnice między fotografią brytyjską a amerykańską przejawiające się m.in. w odmiennym sposobie przedstawiania lekarza-chirurga, pielęgniarki czy szpitala, zwłaszcza zaś szpitala psychiatrycznego⁵⁹. W praktyce misyjnej trudno jednak o tego typu różnice. Bardziej znaczące wydaje się medium określające kontekst wykorzystania i interpretowania fotografii medycznej i misyjnej w środowisku protestantów amerykańskich i brytyjskich. Wynikało to też z różnych form komunikacji. W praktyce CMS znaczącą rolę odgrywała specjalistyczna prasa misyjno-medyczna.

Fotografie misyjne przez fakt zakorzenienia w wielu kulturach – przywołajmy ponownie sugestie Marianne Gullestad o obecności i nieobecności przedmiotu przedstawionego – mogą być interpretowane na różne sposoby. Interpretacja materiałów wizualnych misji medycznych może być przeprowadzona przy uwzględnieniu dwóch czynników determinujących ich powstanie: wymogów stawianych przez organizację misyjną oraz osobistych pobudek dokumentowania. W praktyce jednak te dwie perspektywy są czasami trudne do rozdzielenia. Można jednak przyjąć, że to, co będzie je odróżniać, to – w przypadku fotografii osobistej – większa koncentracja na życiu codziennym lekarza-misjonarza. Trudno oczywiście uznać wszelkie zdjęcia autorstwa lekarzy jako związane z medycyną, ukazują jednak inne role pacjentów, współpracowników-lekarzy, pielęgniarek. Innymi słowy – dają wgląd w życie środowiska lekarskiego w Iranie.

Fotografia misyjna powstająca w różnych okresach funkcjonowania misji dowodzi o stopniowych zmianach społecznych i kulturowych. W rzeczy samej dotyczą one aspektów materialnych, technicznych i naukowych, lecz

59 D.M. Fox, Ch. Lawrence, *op.cit.*, s. 52.

także przemian w zachowaniach pacjentów – fotografia pełni zatem rolę opisu antropologicznego. Manifestacją podstaw instytucjonalnych oraz indywidualnych może być album fotograficzny misjonarza. Ma on niewątpliwie charakter autobiograficzny, jest indywidualny i intymny, ale równocześnie publiczny, otwarty. To praktyka widzenia i interpretowania, zapamiętywania i zapominania. Stanowi zatem fotograficzną narrację misji.

Biorąc pod uwagę liczne konteksty, w jakich fotografia pojawiała się i była używana przez misjonarzy, darczyńców, sympatyków, badanie fotografii misyjnej jest niezwykle istotne dla zrozumienia misji medycznych prowadzonych przez protestantów w Iranie. Podsumowując, należy stwierdzić, że:

1. Badanie fotografii misyjnej powstałej w ramach prac realizowanych przez misje medyczne w Iranie prowadzi do poznania struktury biurokratyczno-informacyjnej danej misji. W takim ujęciu fotografia może być rozumiana zarówno jako nośnik informacji, jak również obiekt fizyczny.
2. Badanie okoliczności wykonania fotografii, selekcji materiału fotograficznego czy publikacji zdjęć ukazuje misyjne strategie widzenia (misyjne spojrzenie) oraz sposoby kategoryzacji innych – „klientów” misji (pacjentów czy szerzej – mieszkańców Iranu), a także rzeczywistości misyjnej, w tym autopromocji i autoprezentacji misjonarzy. Dodatkowo wskazuje, jak fotografia była wykorzystywana przez misjonarza. W takim ujęciu związana jest z określonymi praktykami.
3. Fotografia misyjna jest kluczem do wyobraźni misyjnej, badania skoncentrowane na fotografii umożliwiają również zrozumienie dyskursywności obrazu misyjnego. Fotografia jawi się tu jako idea oraz misyjna metafora.

Artykuł został przygotowany w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki o numerze UMO-2020/39/B/HS3/00920.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWA

Church Mission Society Society Archive [CMSA], Cadbury Research Library, Special Collection, University of Birmingham

CMS/M/AP 1-2/1 ((Medical Department, Policy).

CMS/M/Y/PE 1/10 (Medical Department, Overseas correspondence with missions, Iran 'Persia').

CMS/ACC 113 Z1 (Unofficial papers).

Lutheran Orient Mission Archives [LOMA], Luther Seminary, St. Paul, Minnesota

Box 2 (Promotional folders).

Box 6 (Correspondence 1978-1979).

Presbyterian Historical Society [PHS], Filadelfia

PHS, RG 91-1-4 (East Persia Minutes, 1922-1927).

PHS, RG 91-7-1 (Personal Reports, 1911-1930).

RG 91-7-12 (Personal Reports, 1931-1966).

RG 91-19-27 (Hamadan Hospital 1927-56).

RG 91-20-7 (Rezaieh Hospital, 1926-31).

RG 91-20-11 (Teheran Medical 1922-47).

PHS, RG 231, Rolla Hoffman, Photo Album.

RG 231-1-7a (Rolla Hoffmna, mns).

RG 161-2-38 (Personal Reports) 1956-1958, 1960-1972.

MATERIAŁY I OPRACOWANIA

Afshar A., *An early medical photograph in the history of modern surgery in Tabriz-Iran, 1919*, „Archives of Iranian Medicine”, 17 (2014), nr 10, s. 731-732.

Afshar I., *Some remarks on the early history of photography in Iran [w:] Qajar Iran: political, social and cultural change 1800-1925*, C.E. Bosworth, C. Hillenbrand (red.), Edinburgh 1983, s. 261-290.

Barzycka A., *Fotografia jako źródło historyczne. Wybrane problemy*, „Historyka”, 36 (2006), s. 105-117.

Burke E., *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, tłum. J. Hunia, Kraków 2012.

Curtis H.D., *Holly humanitarians. American evangelicals and global aid*, Cambridge 2018.

Choi H., *The visual embodiment of women in the Korea mission field*, „Korean Studies”, 34 (2010), s. 90-126.

Dehqani-Tafti H.B., *Norman Sharp's Persian designs*, Basingstoke 2001.

- Dehqani-Tafti H.B., *The unfolding design of my world. A pilgrimage in exile*, Norwich 2000.
- Dodson G.E., *Welfare work in Kerman*, „The Mission Hospital” 12 (1929), nr 383, s. 316.
- Ebrahimi S.H., *Emotion, mission, architecture. Building hospitals in Persa and British India, 1865–1914*, Edinburgh 2023.
- Ebrahimnejad H., *Medicine in Iran. Profession, practice, and politics, 1800–1925*, New York 2014.
- Editorial Notes*, „The Mission Hospital” 2 (1927), nr 349, s. 32–33.
- Edwards E., *Photographs and the practice of history*, London 2022.
- Elder J., *History of Iran Mission*, Tehran [b.d.].
- Engelmann L., *Picturing the unusual: uncertainty in the historiography of medical photography*, „Social History of Medicine”, 34 (2021), nr 2, s. 375–398.
- Floor W., *The beginnings of modern medicine in Iran*, Washington 2020.
- Fox D.M., Lawrence Ch., *Photographing medicine. Images and power in Britain and America since 1840*, Westport 1988.
- Francis-Dehqani G.E., *Religious feminism in an age of empire. CMS women missionaries in Iran, 1869–1934*, Bristol 2000.
- Gilman S.L., *Disease and representation: images of illness from madness to aids*, Ithaca 1988.
- Gilman S.L., *Health and illness. Images of difference*, London 1995.
- Gullestad M., *Picturing pity: pitfalls and pleasures in cross-cultural communication. Image and word in a North Cameroon Mission*, New York 2007.
- Ho J.W., *Developing mission. Photography, filmmaking, and American missionaries in modern China*, Ithaca 2022.
- Jenkins P., *On using historical missionary photographs in modern discussion [w:] Critical readings in the history of Christian mission*, t. 1, M. Frederiks, D. Nagy (red.), Leiden 2021, s. 255–269.
- Langford M., *Suspended conversations. The afterlife of memory in photographic album*, Montreal–Kingston 2021.
- Lindsay McBride R., *A communion of shadows. Religion and photography in nineteenth-century America*, Chapel Hill, NC 2017.
- Linton A.P., *Isfahan women’s hospital*, „The Mission Hospital” 6 (1929), nr 377, s. 136.
- Long K., *‘Cameras’ never lie: the role of photography in telling the story of American evangelical missions*, „Church History”, 72 (2003), nr 4, s. 820–851.
- Mahdavi Sh., *Shahs, doctors, diplomats and missionaries in 19th century Iran*, „British Journal of Middle Eastern Studies”, 32 (2005), nr 2, s. 169–191.
- Manual of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A.*, New York 1889.

- Manual of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A.*, New York 1927.
- McKitterick F., *An open door*, „The Mission Hospital”, 2 (1930), s. 35–39.
- Missionary Exhibitions at Birmingham and Bristol*, „Mercy and Truth”, 1 (1897), s. 6.
- Missionary photography in Korea: encountering the West through Christianity*, D.N. Clark (red.), Seoul 2009.
- Morgan D., *Protestants and pictures: religion, visual culture, and the age of American mass production*, Oxford 1999.
- Morgan D., *The sacred gaze. Religious visual culture in theory and practice*, Berkley–Los Angeles–London 2005.
- Murray Sh., *From album to archive: context, meaning, and two photographic albums from an India Mission*, „Archivaria” 65 (2008), nr 1, s. 39–60.
- Reynolds G., *Movies on a mission: American protestants and the foreign missionary film, 1906–1956*, Jefferson North Carolina 2023.
- Rose G., *Interpretacja materiałów wizualnych. Krytyczna metodologia badan nad wizualnością*, tłum. E. Klekot, Warszawa 2019.
- Rouillé A., *Fotografia. Między dokumentem a sztuką współczesną*, tłum. O. Hedemann, Kraków 2007.
- Rzeplka M., *Apostołowie nowoczesności. Protestantyzm w Iranie w okresie autorytarnej modernizacji*, Kraków 2019.
- Rzeplka M., *Dokumentacja (nie)medyczna. Iran w relacjach Rolli Hoffmana (1887–1974), lekarza i misjonarza*, „Textus et Studia”, 3 (2023), nr 35, s. 165–192.
- Rzeplka M., *Migrujące obrazy. Fotografia w praktyce misyjnej Ludwiga O. Fossuma. (Lutheran Orient Mission)*, „Rocznik Teologiczny”, 63 (2021), nr 2, s. 557–586.
- Rzeplka M., *Protestant medical missions in Iran: negotiating religion and modernity in mission hospitals*, „Religions”, 15 (2024), nr 145.
- Speer R.E. *“The hakim sahib”. The foreign doctor. A biography of Joseph Plumb Cochran*, New York 1911.
- Stuart E., *Medical Mission Work in Persia, S.D. Group 2* [w:] *Pan Anglican Papers Being Problems for the Consideration of the Pan-Anglican Congress*, London 1908.
- Tinkler P., *Using photographs in social and historical research*, London–New York 2013.
- Waterfield R., *Christians in Persia. Assyrians, Armenians, Roman Catholics and Protestants*, London 1973.
- Wishard J.G., *Twenty years in Persia; a narrative of life under the last three shahs*, New York 1908.
- Wytenbroek L., *Generational differences: American medical missionaries in Iran, 1834–1940* [w:] *Iran and the West: cultural perceptions from the Sasanian empire to the Islamic Republic*, M. Whiskin, D. Bagot (red.), London 2018, s. 179–194.

Zaka Y., *Tarich-e akasi wa akasan-e pizgam dar Iran*, Tehran 1388 [1997].
Zirinsky M.P., *Harbingers of change: Presbyterian women in Iran, 1883–1949*, „American Presbyterians”, 70 (1992), s. 173–86.
Zirinsky M.P., *Render therefore unto Caesar the things which are Caesar's: American Presbyterian educators and Reza Shah*, „Iranian Studies” 26 (1993), s. 337–356.
